

Értelmiségiek a dualizmus korában*

Mazsu János évtizedek óta foglalkozik társadalomtörténettel, közelebbről értelmiség-kutatással. Ebben a kötetében 10 olyan tanulmányt szerkesztett egybe, amelyek az értelmiség témakörével foglalkoznak különböző szempontokból: az iskolarendszerrel, az alfabetizációval, az oktatással, a társadalmi mobilitással, az értelmiség meghatározásának problémáival, a diplomás értelmiséggel, az értelmiség növekedésével és szakmai szerkezetének változásával, valamint az értelmiségiek életviszonyaival. A tanulmányok jól illeszkednek egymáshoz, látszik a kutatás íve, a továbblépések üteme. Szerencsés lett volna, ha a szerző megadja az eredeti megjelenés vagy előadás esetén elhangzás helyét és idejét, ami ezt az építkezést még világosabbá tette volna. Érthetetlen azonban, hogy miért van még egy utolsó, 11. tanulmány, amely az etnikai tisztogatásról szól: köszönő viszonyban sincs a többi tanulmánnyal, és nem illeszkedik a könyv címe alá sem.

A tanulmányok tematikája azt mutatja, hogy Mazsu János három diszciplína határterületén kutat: a történettudomány, az oktatáskutatás és a szociológia forrásaiból, szakirodalmából és eszköztárából egyaránt merít. Először távolabbról, egy európai összehasonlításból indít, és az időkeretekben is korábbról, 1600-tól kíséri figyelemmel az iskolarendszer és az alfabetizáció

* MAZSU János: *Tanulmányok a magyar értelmiség társadalomtörténetéhez 1825–1914.* Társadalom és Oktatás sorozat, 36. kötet. Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 229 p.

társadalmi szerepét. Foglalkozik a protestáns egyházak és államok kezdeményező szerepével a népoktatásban. Mint kifejti, a felvilágosodás nyomán elterjedt az a nézet, hogy az általános elemi oktatás képes meggátolni a bűnözés terjedését. A 19. századi nemzeti mozgalmak a közoktatást fontos eszköznek tartották a nemzeti egység megteremtésében, ennek következtében az ipari forradalom küszöbét átlépő társadalmakban az írni-olvasni tudás aránya a felnőtt lakosságban mindenütt meghaladta a 40%-ot. A dualizmus kori magyar fejlődésről azt írja, hogy az oktatásügy „imponáló előrehaladást ért el az analfabétizmus felszámolásában”, az ország mégis inkább az ipari forradalom Angliájával vethető össze, mintsem a 19. század második felének felzárkózó országaival. Ez a megállapítás igaz lehet, hiszen a kiinduló alap, amelyről fejleszteni kellett, nagyon alacsony volt (utal Áfra-Nagy János erre vonatkozó adatsoraira, de nem közli őket).

Az oktatási rendszer és társadalmi funkcióinak átalakulása Magyarországon a hosszú 19. században című tanulmányban a társadalmi egyenlőtlenségek kutatásából indul ki. Itt a legfontosabb kérdésnek azt tartja: „Voltak-e, lehetségesek-e olyan útmódjai az iparosodásnak, marketizációnak, amelyben a gazdasági modernizáció, a fejlett központhoz felzárkóztató gazdasági fejlődés megteremtése kisebb mértékű társadalmi egyenlőtlenségeket indukál, megfér kevesebb emberi elnyomorodással, kisebb társadalmi feszültségekkel és politikai konfliktusokkal?” (20-21.) Felteszi a kérdést, hogy az oktatási rendszer milyen szerepet játszott a társadalom átrétegződésében, majd ennek megválaszolása kapcsán ismerteti a magyar iskolarendszert, s foglalkozik intézménytörténeti kérdésekkel is.

Az elemi iskolai képzés kapcsán vitathatónak tartom azt az állítást, hogy az egytanítós, osztatlan tanítási rendű falusi kisiskolák éppen azért nem tudták betölteni a professzionalizáció bázisa megteremtésének feladatát, mert egytanítósak és osztatlanok voltak. Érdeemes ebből a szempontból megvizsgálni a két világháború közötti falusi és tanyasi, ugyanúgy egytanítós és osztatlan iskolák képzését is, mert jó pár példát lehetne találni arra, hogy ezekből később egyetemet végzett emberek kerültek

ki. És napjainkban sem igaz, hogy csak a közép- és nagyvárosok belvárosi iskolái bocsátanak ki a legnagyobb sansszal továbbtanuló diákokat. (35.) A dualizmusban az elemi népiskolák alapvető feladata mégiscsak az óriási írástudatlanság felszámolása volt, és a társadalom általános műveltségi szintjének emelése csak ezután következhetett. Évtizedeknek kellett eltelnie, amíg a fejlődés oda juthatott, hogy a professzionalizáció bázisának megteremtése sorra kerülhessen. És a dualizmus elemi iskolái az írás-olvasás elterjesztésében mégiscsak óriásit léptek előre.

Mazsu János talált egy ragyogó forrást, amiből nagyon sok új ismeretet merített, a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentéseit, amely 1870-től periodikusan jelent meg. Ezeket a jelentéseket 1899-től beolvastották a kormányjelentésekbe. Ezek mellett a középiskolai anyakönyveket vizsgálta, óriási mennyiségű anyagot tekintve át ahhoz, hogy társadalmi mobilitási kérdésekre válaszoljon. És ez a feladat a források nehéz összevethetősége miatt még így sem egyszerű. Foglalkozott az 1883-as középiskolai törvényvel és annak országgyűlési vitájával. A kötetben nagy teret kapott az a kérdés, hogy az értelmiség honnan rekrutálódott. Elfogadható az az álláspont, hogy iskolai végzettségük alapján a bábák nem a közegészségügyben dolgozó értelmiségiek. Viszont akkor felmerül a kérdés: a társadalomnak mely rétegéhez kell őket sorolni?

Nagyjából a könyv közepén összpontosít a szerző a kérdésre: Mit jelent az értelmiségi? Hogyan lehet meghatározni az értelmiség fogalmát? Majd az értelmiség növekedésének és szakmai szerkezetváltozásának mikéntjével és ütemével foglalkozik. Az a kép rajzolódik ki, hogy az értelmiségiek számának növekedése Magyarországon a 19. század közepétől rendkívül dinamikus volt, és a döntő többség alkalmazott, bérből élő hivatalnok-értelmiségi és nem önálló egzisztenciával rendelkező szabadpályás értelmiségi volt.

Az értelmiség életviszonyaiból elsőként a jövedelmi viszonyokat vizsgálja: Mi olvasható ki a kereső népesség föld- és házbirtokviszonyairól készült 1900-as és 1910-es felmérések adatso-

raiból? Vajon a 19–20. század fordulóján az egyre jelentősebbé váló készpénzvagyon hogyan módosította az értelmiség jövedelmi viszonyait a kereseti viszonyokhoz képest? A pedagógusok, köztisztviselők, magántisztviselők és a szabadfoglalkozású értelmiségiek kereseti viszonyaival külön-külön foglalkozik.

Az értelmiségi háztartások szerkezetét sokoldalúan megvilágítja. Rengeteg információt közöl. Az egyetlen dolog, amit kételkedve fogadok, az a megállapítása, hogy a 20. század első évtizedének végére „tömegessé és tipikussá lettek az egyszemélyes női értelmiségi háztartások is a magyar társadalomban”. (157–158.) Talán úgy értendő ez, hogy az értelmiségi nők között elterjedt és típussá lett az egyszemélyes női értelmiségi háztartás, vagyis hogy egyáltalán létezett ilyen, és már nem is kis számban.

Az, hogy a városok bérből élő értelmiségi férfiai kisebb számban voltak családosok, mint a falusi néptanítók, megítélésem szerint nem pusztán a kevésbé konzervatív életfelfogásukkal függhetett össze. Nyugdíj kutatásaim kapcsán többszörösen találkoztam azzal, hogy a munkáltatók korlátozták az alkalmazottak nősülését, és a nyugdíjtörvények előírásai alapján egyértelmű, hogy a késői házasságokkal gyerekeket törvényesítettek. Nagy valószínűséggel a saját gyerekeiket. Ezek az egyszemélyes értelmiségi háztartások tehát megtévesztőek, mert a kellő egzisztencia elérése után a házassággal a családok egyesültek.

A fogyasztási szerkezet és a lakásviszonyok bemutatása mellett nagyon fontos és érdekes része a könyvnek a debreceni püspöki palotáról szóló esettanulmány és a Debrecen városiasodásáról szóló tanulmány. A kötetben nagyon sok adat, táblázat és grafikon található. Összességében elmondható, hogy Mazsu János, sok új forrást vizsgálva, alapkutatásokat végzett, szakirodalomra alig támaszkodhatott. Műve nagyon informatív, és a dualizmus kori magyar értelmiségről átfogó képet ad.

Kozári Monika

Történelem és emlékezet: Magyarország a második világháborúban*

A Krausz Tamás és Szvák Gyula által elindított és gondozott Ruszisztikai Könyvek sorozat immáron 32. kötete a Magyar-Orosz Történész Vegyes Bizottság 2011. júniusi nemzetközi konferenciájának előadásait közli. A náci Németország Szovjetunió ellen indított háborújának 70. évfordulója alkalmából elhangzott, majd e kötetben közölt írások három blokkba rendeződnek. Az első tematikai egységben a Barbarossa-terv megvalósítására adott szovjet katonai és politikai viszontválaszokról (Vaszilij Hrisztoforov: *A háborús katasztrófa elhárítása érdekében tett rendkívüli intézkedések a Szovjetunióban. 1941. június–augusztus*; Leonyid Gibianszkij: *A Szovjetunió elleni hitleri agresszió küszöbén – a nemzetközi politikai válság utolsó fázisa a Balkánon és a Szovjetunió*; Mihail Minc: *A szovjet vezetés katonai-doktrinális irányvonala és a szovjet stratégiai tervek az 1941–1942-es években*), illetve azok politikai értékeléséről (Valerij Muszatov: *A Nagy Honvédő Háború történetének meghamisításáról, Sztálin szerepéről és a Győzelem örökségének sorásáról*) kapunk képet, továbbá e hadjáratnak a korabeli francia újságokban (Majoros István: *A francia sajtó a Szovjetunió megtámadásáról. 1941. június 22–július 5.*) és a jelenlegi ukrán történelemtankönyvekben szereplő reprezentációiról olvashatunk

* BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret – 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Magyar Ruszisztikai Egyesület – ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ, Budapest, 2011. 272.

(Szamborovszkyné Nagy Ibolya: *Az 1941. évi náci Németország Szovjetunió elleni támadásának megjelenése a jelenlegi ukrán iskolai történelemtankönyvekben*). A kötet első részét a keleti front megnyitását megelőző Molotov–Ribbentrop-paktum (Krausz Tamás: *Viták a német–szovjet megnemtámadási egyezmény értékeléséről. Ki a felelős a háborúért?*) és az ún. preventív háborús elképzelés (Bartha Eszter: *A „preventív” háború és a totalitarizmus összefüggései: Néhány megjegyzés a vitához az angolszász szakirodalom alapján*) kapcsán a totalitarizmus-paradigma kritikája foglalja keretbe.

A második blokkban a magyar hadba lépés politikai okait két tanulmány vizsgálja (Sipos Péter: *Fegyveres semlegeség és tengelypolitika Magyarországon 1940–1941*; Pritz Pál: *A szovjetunió elleni magyar hadba lépés döntési mechanizmusa*), egy másik tanulmány pedig (Pihurik Judit: *Írások a hadszíntérről: magyar katonák véleménye a Szovjetunió elleni háborúról, 1942–1943*) a frontkatonák leveleit dolgozza fel. Mindezek mellett a magyar hadsereg szerepének a délszláv nemzetállamok historiográfiájából kiolvasható értékelésével is megismerkedhet az olvasó. (Juhász József: *Hogy látják őket? Az 1941–1944-es jugoszláviai magyar szerepvállalás megítélése a mai délszláv historiográfiában*.)

A harmadik rész a holokauszttal (Alekszandr Djukov: *A háború kezdete és a holokauszt a Baltikumban és Ukrajnában – a felelősség kérdéséről*), a deportálásokkal (Szita Szabolcs: *Zsidók deportálása Magyarországról 1941 nyarán a Szovjetunió megszállt területeire*), továbbá a szovjet hadifoglyok megítélésével foglalkozik (Dmitrij Sztratjevszkij: *A szovjet hadifogoly alakja a német társadalmi emlékezetben és Németország historiográfiájában – társadalmi és politikai szempontok*).

A kötet külön érdekessége a végén szereplő melléklet, amely Paulus tábornok és Werth Henrik világháború utáni kihallgatásának jegyzőkönyveit tartalmazza. A forrásközlést Vaszilij Hrisztoforov és Varga Éva Mária közösen készített tanulmánya értelmezi. Werth Henrik kihallgatási jegyzőkönyve azt az ígéretet rejtette magában, hogy végleg feltárja a kassai bombázás rejtélyét. Noha a két kihallgatott egyike sem közölt egyértelmű

tényeket, mégis sokatmondó, hogy Werth 1945. augusztus 11-i kihallgatásán elismerte: Kassa csak ürügyül szolgált a hadba lépéshez, amelyet a magyar fél már korábban elhatározott.¹ A kötetben megszólalnak a téma hazai szakértői, Sipos Péter és Pritz Pál is, akik hasonlóképpen hangsúlyozzák a magyar kormány és személyesen Horthy és köre felelősségét a Szovjetunió megtámadásáért.

Írásomban nem foglalkozom a kötet minden tanulmányának értékelésével. Válogatásom fő szempontja a Magyarország második világháborús szerepvállalásának megítélésével kapcsolatos, sajnálatos módon átpolitizált történelmi vita, amelynek megfelelőit természetesen a szomszédos államokban, de még inkább a balti országokban és Ukrajnában is megtaláljuk. Recenziómban ezért ezekre a kérdések összpontosítok.

A szerkesztői előszóban Krausz Tamás leszögezi: a kötet szerzőinek célja a nemzeti üdvtörténetírás határozott bírálata, amely teleologikus szemlélete folytán elhallgat bizonyos, a „nemzeti emlékezet épségét” veszélyeztető eseményeket. A szerkesztői elképzelések szerint a háború témája sok lehetőséget ad a nemzeti önismeret vizsgálatára. A megfogalmazott cél implicit módon tartalmazza azt a felfogást, amelyet már az *Orosz Negyed* 2011. tavaszi–nyári számában a konferencia kapcsán egyértelműen kifejtettek: „E szövegek (ti. a kötetéi) híven tükrözik az »oroszágtudomány« néven most formálódó új tudományág legfőbb célját: a történész nem szorítkozhat a historiográfiai kutatások eredményeinek publikálására; szembe kell néznie a feltárt összefüggésekből fakadó társadalmi, etikai, lélektani és »emlékezetpolitikai« konzekvenciákkal is, anélkül, hogy sérülne a történelmi objektivitás követelménye.”² Az újonnan definiált diszciplína a fenti meghatározás alapján kifejezetten épít a társadalomtörténeti megközelítésekre,³ illetőleg az etikai vonatko-

¹ Vaszilij HRISZTOFOROV–VARGA Éva Mária: Werth Henrik vezérkari főnök valómásai szovjet fogságban. In: BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): i. m. 197.

² Háború és felelősség – Újabb viták és dokumentumok. *Orosz Negyed*, 2011. tavasz–nyár. 19.

³ A társadalmi emlékezet felfedezésére már Maurice Halbwachs is tett kísérletet. Az emlékezés folyamata iránti történelmi érdeklődés feltámadását számos munka jelzi. Kiemelem Paul Concerton: *How Societies Remember*.

zások beemelésével kapcsolódik a kritikai elméletek vállaltan értékorientált⁴ elemzéseivel is. Az utolsó tagmondat elvárása éppen ezért illuzórikusnak tűnhet.

Krausz Tamás kötetindító tanulmányát a német-szovjet megneemtámadási szerződés kapcsán a totalitarizmus paradigma kritikájának szentelte.⁵ A kelet-európai rendszerváltásokat követő új *történelemhamisításnak* tudja be, hogy a második világháborúért alapvetően és elsősorban Hitlert terhelő felelősséget a Molotov–Ribbentrop-paktum és Lengyelország megtámadása miatt Sztálinra helyezik át – többek között magyar történészek is. Túl azon, hogy ezzel új reneszánszát teremtik meg a totalitarizmusparadigma hidegháborús elméletének,⁶ a szerző érvelése szerint lerontják a hazai „mainstream történeti publicisztika” színvonalát is.

Krausz ezért felidézi a „Sztálin miért fogadta el a megneemtámadási paktumot?” kérdéstről szóló, Ungváry Krisztián és Karsai László által indított vitát az *Élet és Irodalom* hasábjain 2009 őszén, amelyben a két szerző kísérletet tett a nemzetközi szakirodalomban már alaposan lejáratos totalitáriusparadigma hazai exportjára.⁷ A cikkváltások későbbi részében a Mitrovits Miklós és Sz. Bíró Zoltán által megkérdőjelezett⁸ források és az ebből Ungváry által interpretált szovjet politikai irányvonalak a sztálini világforradalmi koncepció 1930-as évek végi realitá-

Cambridge University Press, Cambridge, 1989; Uő: Seven types of forgetting. *Memory studies*, 2008/1. 59–72., illetve a magyar szakirodalomból GYÁNI Gábor: Történelem: tény vagy fikció? In: *BUKSZ*, 1999. ősz. 273–278.; Uő: *Relatív történelem*. Typotex Kft., Budapest, 2007.

⁴ HUSZÁR Ákos: Bevezetés – Kritikai elmélet. In: Uő: *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civiltársadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009. 9–23.

⁵ KRAUSZ Tamás: Viták a német-szovjet megneemtámadási egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért? In: BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): i. m.

⁶ Ennek átfogó bírálatát lásd Abbott GLEASON: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. Oxford University Press, New York–Oxford, 1995.

⁷ UNGVÁRY Krisztián: Egy paktumról. *Élet és Irodalom*, 2009. szeptember 18.; UNGVÁRY Krisztián: Hét pont. *Élet és Irodalom*, 2009. október 2.; KARSAI László: Időutazás Hitlerrel, Sztálinnal és Trockijjal. *Élet és Irodalom*, 2009. október 2.

⁸ MITROVITS Miklós: A történelem átértelmezése? *Élet és irodalom*, 2009. szeptember 25.; Sz. BÍRÓ Zoltán: Érvek és paktumok. *Élet és Irodalom*, 2009. október 9.

sát akarták alátámasztani.⁹ Krausz helyesen látja, hogy ez a logikailag értelmezhető, de a korabeli aktuálpolitikai realitásokat figyelmen kívül hagyó következtetés érthetővé teszi ugyan a Molotov–Ribbentrop-paktum megkötését, viszont a szerződésnek a kelet-európai és balti államok diplomáciai mozgásaival, illetve a későbbi szövetséges hatalmak politikai elképzeléseivel való összefüggéseit nem magyarázza. Mindezek kifejtésével és egymás mellé illesztésével megkérdőjelezi Ungváry okfejtésének logikai vázát és történeti értelmezhetőségét.

Bartha Eszter írása más oldalról közelíti meg ugyanezt a kérdést. Az angolszász szakirodalom alapján arra keresi a választ: vajon a nyugati hatalmak elsősorban az 1930-as évekbeli békéltetési politikájuk kudarcra miatt támogatták-e később, a hidegháborús időszakban a totalitarizmusparadigma kutatását és beemelését a *mainstream* diskurzusba? Abbott Gleason kutatása alapján az amerikai kormányzati szervek nagylelkűen támogatták az amerikai szovjetológiai tanszékeket, illetve új műhelyek létesítését.¹⁰ Ugyanakkor a háborút követően a „mérvadó angolszász történetírásra inkább az a jellemző, hogy elismerik, hogy az angol–francia kötélhúzás hajszolta bele a Szovjetuniót a Molotov–Ribbentrop-paktumba”.¹¹ A Geoffrey Roberts monográfiájában felvázolt¹² 1990-es évekbeli vita a német–oroszmegnemtámadási szerződésről egészen megváltozott, mikor Bartha szóhasználatával élve „egyres orosz (kvázi) történészek kezdték el bizonygatni” Sztálin preventív háborút tervezett Németország ellen. A szerző azzal zárja le a kérdést, hogy a nyugat-európai és amerikai szovjetológia már túllépett a totalitarizmus problematikáján,¹³ és inkább a kelet-európai kurzustörténetírói gyakorlat tartja ébren a para-

⁹ UNGVÁRY Krisztián: *Bolsevik gyakorlat. Élet és Irodalom*, 2009. december 4.

¹⁰ Abbot GLEASON: i. m.

¹¹ BARTHA Eszter: A „preventív háború” és a totalitarizmus összefüggései: néhány megjegyzés a vitához az angolszász szakirodalom alapján. In: BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): i. m. 118.

¹² Geoffrey ROBERTS: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953*. Yale University Press, London, 2006.

¹³ Michael GEYER–Sheila FITZPATRICK (szerk.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press, Cambridge 2009.

digmát. De nem fejt ki, hogy pontosan kiket és miért tekint „kvázitörténészeknek”, illetve „mérvadó” történetíróknak, noha ezek valamifajta megkülönböztetése alapján elemezni lehetne a totalitarizmus paradigmájának kelet-európai, orosz és nyugat-európai történetírói megközelítéseit, és elkerülhető lenne a totalitarizmusparadigma fennmaradásának csupán a demokráciadeficitből következő, túlpolitizált történelemfelfogással való magyarázata.

A kötet ezt követő két blokkjából azokat a szövegeket – Djukov és Sztratievszkij tanulmányait – emelem ki, amelyek az oroszástudomány korábban jelzett definíciójához és az interdiszciplináris megközelítéshez a legszorosabban kapcsolódnak.

A *Making Workers Soviet* című kötet bevezető tanulmányában merült fel, hogy „létezik-e egyáltalán osztály, vagy ahogy azt a konferencia néhány résztvevője felvetette, csupán egy nyelvi »visszhangról« van szó, akár egy radioaktív elem esetében, melynek felezési ideje évtizedekkel nyúlt túl valós létezésén”.¹⁴

Az idézetben szereplő „nyelvi visszhang” szóképpel élve feltehető az a kérdés, hogy a társadalmi emlékezetben hatalmi elnyomással kierőszakolt felejtés és az így keletkező „űrök” betöltésére szolgáló konstrukciók váltakozásai közben vajon miféle események, szokások, eszmék „hangjai verődnek vissza”.

Alekszandr Djukov előadásában Ukrajna és a balti államok náci kollaboráns szervezeteiről és tagjaik rasszista elköteleződéséről kísérel meg teljesen új képet alkotni. Az ilyen szerveződésekre korábban úgy tekintettek a kutatók, mint a hitleri népiirtó politika végrehajtóira, akiket a németek teljesen a kezükben tartottak, és akiknek semmiféle önálló döntési joga és éppen ezért felelőssége sem volt. Djukov viszont, akinek a témában most jelent meg magyarul¹⁵ és oroszul¹⁶ is egy-egy kö-

¹⁴ Lewis H. SIEGELBAUM: In Search of the Soviet Working Class. In: Lewis H. SIEGELBAUM–Ronald Grigor SUNY (szerk.): *Making Workers Soviet – Power, Class and Identity*. Cornell University Press, Ithaca–London, 1994.

¹⁵ Alexandr DJUKOV: *Holokauszt, kollaboráció, megtorlás a Szovjetunió ukrán és balti területein*. Russica Pannonicana, Budapest, 2011.

¹⁶ Alexandr DJUKOV: *Operacija „Zimnyejevolsebsztvo Nacisztzskaja isztrebiteljnjaja polityjika” ilatvijszkij kollaboracionyizm*. Fond Isztoricsesztzskaja Pamjatj, 2011.

tete, az ukrainai és a balti lakosságnak sokkal komolyabb és önállóbb szerepet tulajdonít a források alapján. Példaként azt az esetet említi, amikor a Lett Aktivista Front (LAF) emberei a kaunasi autóbusz-pályaudvaron rárontottak a távozni készülő zsidó családokra, és miután kíméletlenül lekaszabolták őket, az ott tartózkodó náci tisztok megdöbbenésére, a holttestek között állva énekelték el a lett himnuszt.

A lett államfő létrehozott egy bizottságot a történelmi emlékezet kutatására. Ennek tagjai a más etnikumú, vallású saját honfitársainak kiirtásában részt vevőket „taktikai kollaboránsoknak” nevezte, megkülönböztetve őket a *valóban hazaáruló* kollaboránsoktól. Djukov – akit egyébként 2012-ben kitiltottak Lettországból, mondván, hogy tevékenysége sérti a lett nemzeti érdekeket – megállapítja: a Szovjetunióknak sem volt érdeke a holokauszt lefolyásának egyértelmű tisztázása. A források között ugyanis több példát talált arra, hogy a náci kollaboráns szervezetek tagjai 1943-tól tömegesen álltak át a szovjetek oldalára, akik „a háború után meglehetősen enyhe megtorlással sújtották őket”.¹⁷

Djukov tisztázási szándéka azokra a kisebb, a korábbi metaforát használva „visszhang jellegű” eseményekre, emberellenes tettekre vonatkozik, amelyeknek tágabb kontextusát, magát az adott totális, náci rendszert már elutasítják a jelenlegi politikai berendezkedések. A szembenézés és a nemzeti önismeret problémája valójában éppen abban áll, hogy a hatalmi változások miatt bekövetkező új nemzet- és társadalomkonstrukciók – mint a rendszerváltás utáni demokráciák – önképébe a régi típusú emberellenes tettek nem férnek bele, és ezért, habár elítélik mindkét diktatúrát, skizofrén módon a náci korszakot követő szovjet elhallgatási politikát választják a nyilvános társadalmi vita helyett. Utóbbira az 1990-es évek elején jó példát mutatott az egyesülő Németország, amely ha megkétszerezte is, de szembenézett a német nácik és segítők által elkövetett rémtettekkel.

¹⁷ Alekszandr DJUKOV: A háború kezdete és a holokauszt a Baltikumban és Ukrajnában – a felelősség kérdéséről. In: BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): i. m.

Egyébként az említett „éltanuló” közelmúltjával kapcsolatos „visszhangok” is szerepelnek a kötetben. Dmitrij Sztratievcskij éppen azt bizonyítja tanulmányában, hogy a hidegháborúnak köszönhetően a nyugatnémet politika a szovjet hadifoglyokkal szembeni, második világháborús embertelen bánásmódot teljesen figyelmen kívül hagyta a történeti emlékezetben és kutatásokban egyaránt.¹⁸ Holott a jelek szerint a németek – miközben jómaguk nagyon is rettegetek a keleti fronttól és az esetleges szovjet hadifogságtól – a jelek szerint meglehetősen közönnel viszonyultak a legyengült, védtelen, már semmilyen fenyegetést nem jelentő szovjet katonák szenvedéseihez. Paul Roser volt francia hadifogoly így számolt be a szovjet hadifoglyok helyzetéről: „Az oroszok menetoszlopban érkeztek, ötös sorokban. Az emberek, akiket az örök egyszerűen egymásra lökdöstek, a földre zuhantak, és magukkal rántották a körülöttük állókat is. Jártányi erejük sem volt, egyiknek sem. Leginkább mozgó csontvázakra emlékeztettek. Egész sorok zuhantak el egyszerre. Szinte mindannyian hunyorogtak, mert már a tekintetüket sem bírták fókuszálni. A németek puskatussal és korbáccsal ütötték őket.”¹⁹ Arról már említés sem esik, hogy a buchenwaldi koncentrációs táborban tízezer szovjet hadifoglyot lőtték agyon (miközben azt mondták nekik, hogy „orvosi vizsgálatra” viszik őket). A szovjet hadifoglyok embertelen sorsáról a szépirodalomból (Solohov: *Emberi sors*) is megrázó képet kaphatunk. Sztratievcskij írása fontos, hiánypótló munka. Mégis megjegyzem: talán jobb lett volna, ha a szovjet hadifoglyok magára hagyásának intézményi felelőssége (a kárpótlás, az intézményi-kutatási támogatás hiánya) helyett a szerző a katonák és más érintettek visszaemlékezései segítségével alaposabban feltérképezi, hogy az orosz katonák megítélése mennyiben különbözött a zsidókétól. Vajon a szovjet katonákkal szembeni ellenszenv a kapitalizmust veszélyeztető bolsevizmusból, vagy inkább a fajelméletből volt eredeztethető? Itt érdemes megjegyezni, hogy

¹⁸ Dmitrij SZTRATIEVCSKIJ: A szovjet hadifogoly alakja a német társadalmi emlékezetben és Németország historiográfiájában – társadalmi és politikai szempontok. Uo.

¹⁹ Uo. 167.

a Kelet-Európával szembeni nyugati *orientalizmusnak* (a keleti, barbár idegen képének) mély történeti gyökerei vannak.²⁰ A fajelméletnek tehát volt miből építkeznie... Az ilyen kérdésekre adható részletes válaszok nélkül is megállapíthatjuk azonban, hogy a német történeti emlékezésben a szovjet hadifoglyok embertelen sorsa és tömeges pusztulása egyelőre még nem kapott helyet, mint ahogyan az emlékoszlopokon és a tudományos kutatásokban sem hangsúlyozzák, hogy a zsidó polgári lakosok után a legnagyobb számban a szovjet hadifoglyok estek áldozatul a náci önkénynek.

Feltétlenül szólni kell Szita Szabolcs tanulmánya kapcsán a magyar felelősségről.²¹ A szerző bemutatja, hogyan deportáltak a magyar hatóságok német utasítás nélkül közel húszezer, „rendezetlen állampolgárságú, külhonos zsidót” Kelet-Galíciába, ahol embertelen körülmények, éhezés, járványok és végül tömeges megsemmisítés várt rájuk. Az ügyben nem történt komolyabb felelősségre vonás. Az „éltanuló” németekhez képest tehát a magyar történeti emlékezésnek ugyancsak volna még dolga a nemzeti önvizsgálat terén, a felelősség feltárásában – a kollektív bűnösség sugalmazása nélkül. Ehelyett azonban sajnálatos módon – a balti államokhoz hasonlóan – inkább ellenkező irányú igyekezet folyik a háborús szerepvállalás és a magyar hadseregnek az elfoglalt szovjet területeken való ténykedése megítélésében. Miközben egyesek megpróbálják felmagasztalni és kollektív áldozatként beállítani ezt a hadsereget, nem esik szó sok katonájának emberellenes tetteiről a megszállt területeken: a munkaszolgálatosok tömeges legyilkolása mellett folyt a szovjet lakosság kifosztása, a helybeli nők megerőszkolása és sok másfajta bűnözés. Mindezt, ha részben magyarázza is, de semmiképpen nem menti a „különleges” háborús helyzet, a partizántevékenység miatti kollektív félelem és stressz, az általános eldurvulás. Természetesen nem állítjuk, hogy minden

²⁰ LARRY WOLFF: *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, Stanford University Press, 1994.

²¹ SZITA Szabolcs: Zsidók deportálása Magyarországról 1941 nyarán a Szovjetunió megszállt területeire. In: BARTHA Eszter–KRAUSZ Tamás (szerk.): i. m.

katoná így viselkedett volna, de az „összképhez”, sajnos, ez is hozzátartozik. Mindenképpen ajánlatos lenne ez irányban is folytatni kutatásokat, amelyek segíthetnek abban, hogy tisztábban lássuk a magyar hadsereg megítélését a helyi lakosság szemében – és ugyanakkor azt is, hogy mikén mentek keresztül ezek a katonák. Csak remélni lehet, hogy Pihurik Judit folytatja²² elméleti háttérrel gazdagított kutatásait.

Összességében elmondható, hogy a kötet sokban gyarapítja ismereteinket a második világháború előzményeiről, a szövetségi rendszerek alakulásáról, és módszertanilag is új eszközökkel elemzi a háború emlékezetét. Nem csupán új forrásokat közöl (mint pl. a Werth Henrik kihallgatási jegyzőkönyveiben szereplő változat a Szovjetunió elleni hadba lépésről, a német titkosszolgálatral való együttműködésről) vagy új ismeretekkel bővíti a hazai szakirodalmat a náci kollaboráció témájában, hanem azáltal is, hogy polemikus megközelítésben tárgyalja a totalitarizmus paradigma máig élő ellentmondásait, továbbá az interdiszciplináris szemlélet érvényesítésével újragondolhatóvá teszi a „kiterítenek úgyis”²³ háborújának hétköznapijait.

Bezsényi Tamás

²² PIHURIK Judit: Az ellenség képe: magyar katonák az „oroszkról” (1942–1943) In: BÖGRE Zsuzsanna, KESZEI András, Ö. KOVÁCS József: *Az identitások korlátai – Traumák, tabusítások, tapasztalattörténetek a II. világháború kezdetétől*. L'Harmattan, Budapest, 2012. 311–322.

²³ JÓZSEF Attila: Két hexameter. In: *József Attila költeményei*. Helikon Kiadó, Budapest, 2004. 445. – A vers egy érdekes értelmezését lásd SELYEM Zsuzsa: „Mért legyen én tisztességes?” *Korunk*, 2001/5. 97–98.

Egy Horthy-kori alternatív (nemzetiszocialista) elit*

Paksa Rudolf magyar nemzetiszocialistákról szóló könyve kapcsán biztosan nem túlzás az az elkoptatott megállapítás, hogy hiánypótló kötet. Témája évtizedeken át a politikai viták középpontjában állt, így aztán erről a kérdésről igen kevés távolságtartó, kiegyensúlyozott monográfia született. Habár, mint a szerző kutatástörténeti áttekintésben jelzi, már eddig is fontos munkák jelentek meg a Horthy-kori szélsőjobboldalról. (19–52.) Miben több Paksa Rudolf könyve, mint az eddigi művek? Mindenekelőtt a teljességre való törekvést érdemes kiemelni. Könyvében megtalálható a magyar nemzetiszocialistákkal kapcsolatos minden lényeges adat, forrás és kép. A kötet forrásait – az eddigi kutatási eredmények mellett – főként a vizsgált nemzetiszocialista pártok különféle kiadványai (programok, plakátok, röplapok stb.) és természetesen a sajtójuk jelenti. Alapvetően tehát propagandafunkciót betöltő forrásokról van szó. A szerző hasznosította a nyilasok lejáratására törekvő írásokat is.

Könyvének elején a szerző röviden felvázolja a magyar nemzetiszocializmus előzményeit, és megállapítja, hogy ezek a pártok ugyan „nem voltak előzmények nélkül valók, de közvetlen folyatói sem voltak az ellenforradalmi radikális mozgalmaknak”. (16.) Ez is megerősíti, hogy az a szemlélet, amely 1945 után jellemezte a történeti gondolkodást – a Horthy-korszak homogén lenne –, sőt, nyomokban még ma is felbukkan, főként a történettudomá-

* PAKSA Rudolf: *Magyar nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobboldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Osiris Kiadó – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2013. 399 p.

nyon kívül, nem alkalmas a korszak megértésére. Ezzel összefüggésben Paksa elkülöníti egymástól a szélsőjobboldal különböző irányzatait (17–18.), különböző jelentést rendel a „nemzetiszocialista”, „fasiszta”, „nyilas” és a „hungarista” szavakhoz. A magyar nemzetiszocialisták történetének két hullámáról ír: az elsőbe azokat az olasz és a német mintát követő pártokat sorolta, amelyek az 1920-as években, illetve a világválság időszakában jöttek létre, tevékenységük akkor volt „meghatározó”. Paksa ismerteti a fontosabb adatokat, így a vezetőik nevét, sajtójukkal kapcsolatos információkat, illetve azokat a tényezőket (pl. anyagi helyzetük), amelyek befolyásolták üzeneteik eljuttathatóságát és így népszerűségüket, majd idővel a hanyatlásukhoz vezettek. A főszöveget itt is kiegészítik a forrásszövegek (pártprogramok, beszédek), azonban ezek elemzésére, az egyes pártok közötti hasonlóságok és eltérések kiemelésére Paksa Rudolf nem fektet minden esetben olyan hangsúlyt (például 61., 64., 81., 85.), mint teszi a nemzetiszocialista pártok második hullámának bemutatásakor. Ez nem növelte volna jelentősen a szöveg terjedelmét, viszont segítette volna a közölt szövegek könnyebb megértését, feldolgozását. Az elemzés így az olvasókra marad.

Az 1930-as évek elején a különféle pártok, mozgalmak közül Böszörményi Zoltán pártja, a Nemzeti Szocialista Magyar Munkáspárt emelhető ki, először ez vált jelentős mozgalommá. Elsősorban az alföldi agrárproletárok között találta meg híveit. Emellett Meskó Zoltánra kell még utalni, aki mérsékeltbb és tapasztaltabb figurája volt a korai magyar nemzetiszocializmusnak, mint Böszörményi Zoltán. Meskó helyzetét javította az is, hogy saját újsággal és országgyűlési képviselői hellyel rendelkezett. Később, Pálffy Fidél és Festetics Sándor csatlakozásával a párt anyagi helyzete is jelentős mértékben javult. Az 1935-ös választáson azonban nem sikerült komoly eredményt elérnie a pártoknak.

A szerző ezt követően a nemzetiszocialista pártok, mozgalmak második hullámával, az 1935 és 1939 közötti időszakokkal foglalkozik. Az elemzés középpontjában Szálasi Ferenc alakja áll, akinek nézeteit, ezek változását a szerző elemzéséből és az ezt kiegészítő forrásszövegekből ismerhetjük meg. Szálasi nim-

buszát elsősorban bebörtönzése erősítette: megjelent és egyre meghatározóbbá vált nemzetiszocialista körökben az eszmének győzelméért, megvalósulásáért még a börtönt is vállaló mártír alakja. „Nagypéntek nélkül nincs feltámadás” – szöveg a hungarista szlogen. (A szöveg itt kissé pontatlan, arról ír, hogy „törvényerőre emelkedett” Szálasi börtönbüntetése. [128.] Egy bírósági ítélet nem emelkedik törvényerőre, még a törvény is csak hatályba lép, így a „jogerőssé vált” lett volna a megfelelő szóhasználat.) A kétségtelenül jól alkalmazott propaganda és imázsépítés mellett azonban a szélsőjobboldalozó zajló pozícióharcok is elősegítették Szálasi pártjának megerősödését. Kiemelkedő szerepe volt a sikerben Hubay Kálmánnak is, aki a parlamenti szereplésre és a sajtóban rejlő lehetőségekre támaszkodva igyekezett – Szálasi Ferenc elképzeléseivel szemben – megerősíteni a párt szerepét.

Paksa a pártszervezés áttekintése mellett külön fejezetben mutatja be a hungarizmus ideológiáját, ez 1938 és 1940 között forrt ki, amíg Szálasi börtönben volt. Egyesíti a nacionalizmust, a szocializmust és a kereszténységet, és Szálasi a nemzetiszocializmus magyar változatának tartotta, ami ráadásul fejlettebb is a németnél. Olyan fogalmakon keresztül ismerhetjük meg Szálasi nézeteit, mint a „Hungária Egyesült Földek” (az újjászervezett Kárpát-medence), „konnacionalizmus” (a nemzetiszocialista nemzetek közössége) és aszemitizmus (az ország zsidótlanításának politikája). Ezekből „egy grandiózus elképzelésekkel rendelkező, elkötelezetten keresztény fantaszta” képe rajzolódik ki, aki munkáiban „feltűnő érzéketlenséget árult el a valós politikai és katonai viszonyok, illetve folyamatok iránt. Ennek oka az, hogy Szálasi nemhogy reálpolitikusnak nem tekinthető, de egyenesen extrém idealista volt, aki a háború utolsó hónapjaiban is ideológiai fejtegetésekkel traktálta a katonai kérdésekről tárgyalni akaró Hitlert”. (125–126.) A Szálasi-képhez hozzátartozik az is, hogy hitt saját kiválasztottságában, ami összefügg a személye körül kialakult vezérkultusszal. A kultusz fontosabb jellemzőit a szerző be is mutatja (131–135.), bár a Szálasi-kultusz jelenségének kutatásában megítélésem szerint még vannak lehetőségek.

Az 1939-es választásokon jelentős sikert értek el a magyar nemzetiszocialista pártok, annak ellenére, hogy a hatalom mindent elkövetett előretörésük megakadályozására. A 260 mandátum 20%-át szerezték meg, 49 képviselői helyet. A választási eredmények elemzését térképek és az egyes vármegyékre lebontott adatsorok egészítik ki és teszik szemléletessé. Paksa Rudolf – egy prozopográfiai vizsgálat eredményeként – részletesen elemzi a nemzetiszocialista parlamenti képviselők szociológiai összetételét, összehasonlítva ezt a csoportot más pártok képviselőivel. Az elemzés során, aminek elsőszámú forrása az *Országgyűlési Almanach*, a szerző kitér a képviselők életkor, születési hely, vallás, családi állapot, iskolai végzettség, katonai rang, társadalmi státusz, foglalkozás és politikai előítélet szerinti megoszlására. Táblázatokban közölt részletes adatsorokra támaszkodva állapítja meg, hogy „[...] a szélsőjobboldal az uralmi eliten legnagyobb részről kívül álló, 'rendszerátalakítást' követelő alternatív elitet küldött a parlamentbe, melynek tagjai közt – a kormánypárthoz hasonlóan – a társadalom minden rétege megjelent. A nemzetiszocialista frakció szerkezetét tekintve leginkább a kormánypártokéhoz hasonlítható: mindkettő gyűjtőpárti jegyeket mutatott. A nemzetiszocialista képviselők esetén megállapítható, hogy az élet legkülönbözőbb területeiről érkeztek, s szakmájukban nem ritkán komoly szaktudással bírtak ugyan, azonban többségük inkább volt beosztott, mint vezető. Államigazgatási tapasztalattal viszont egyáltalán nem rendelkeztek.” (202.) A részletes adatok alapján például az is látható, hogy a szélsőjobboldali képviselők fiatalabb generációt képviseltek, így dinamizmust sugározhattak, de politikai tapasztalatuk is jóval kevesebb volt. A felsőfokú képzettséggel rendelkező képviselők száma a képviselőház átlaga alatt volt, bár a felsőoktatási szakirányok közül – az agrár végzettség kivételével – mindegyik megtalálható közöttük. Érdeemes kiemelni az 1919-es ellenforradalmi múlttal rendelkező adatokat is. Az elemzés szerint a nemzetiszocialista képviselők sokkal inkább tekinthetők az ellenforradalom „közkatonáinak”, akik a meg nem valósult „szegedi gondolat”¹ eredményeként jutottak el

¹ Az viszont már egy másik kérdés, hogy mit is értettek „szegedi gondolat” alatt, miután ezt 1919-ben senki sem dolgozta ki, inkább hívószóként, jól

a szélsőjobboldalra, így eleve egy ellenzéki attitűdöt képviseltek. Ezzel szemben az 1919-es események irányítói és az ellenforradalmi szervezetek vezetői (az ÉME vezetőit leszámítva) könnyebben tudtak integrálódni a korabeli kormánypártokba. Ez is jól mutatja, hogy a korszak eleji radikális jobboldal (fajvédők) és a későbbi nemzetiszocialisták közé nem tehető egyenlőségjel. (18.) A címek és méltóságok adományozása tekintetében fontos, hogy a nemzetiszocialisták – ellenzéki, a rendszerrel szemben kritikus politikai irányzatként – nem részesültek ilyen elismerésekben, vagy pedig, például 1939-ben, vissza kellett adniuk a korábban elnyert vitézi címüket. Mindez azonban nem képzetlenségükkel és alkalmatlanságukkal, hanem a fennálló hatalom nyilasokkal szembeni fellépésével magyarázható. Nem csodálkozhatunk azon sem, hogy államigazgatási tapasztalattal nem rendelkeztek és politikai-igazgatási tapasztalataik is korlátozottak voltak. (Ez összefüggött az 1939-es választásokat megelőző erőteljes kormányzati fellépéssel is, így főként a pártok kevésbé ismert tagjai álltak a rajtvonalhoz.) A politikai életben tehát elsősorban homo novusokról beszélhetünk. Mindezt jól jelzi a Sztójay- és a Szálasi-kormány tagjainak fenti szempontok szerinti összehasonlítása is. A Szálasi-kormány tagjai, ellentétben a Sztójay vezette kormánnyal, „[...] kivétel nélkül ellenzékéből, tehát az uralkodó eliten kívülről érkeztek, sőt legfeljebb pártpolitikai előélettel rendelkeztek, de igazgatási és vezetői tapasztalatokkal nem. Tehát a Szálasi-kormány nem a Horthy-korszak megbecsült politikai, illetve társadalmi elitjéből válogatta minisztereit”. (304.) Ez összefüggött a kormány „rendszer váltó” jellegével is. (303.) Ők voltak az egyik alternatív elit. A fentiekből is következett, hogy 1944-ben Szálasi pártja sem politikai, sem szellemi tekintetben nem volt a magyar szélsőjobboldal vezető ereje. Azért kerültek végül hatalomra, mert az összeomlás időszakában a németek mást már nem tudtak hatalomra juttatni. A nemzetiszocialisták alternatív elit jellege mindenképp a kötet egyik fontos új megállapítása.

hangzó szlogenként funkcionált. Mindenesetre a kortársak közül többen erre hivatkozva csatlakoztak a szélsőjobboldalhoz.

Az 1939-es választási siker ösztönzőleg hatott a nemzetiszocialista pártok egységesülésére, bár eleinte ezen a téren érdemi előrelépés nem történt. Sőt, a kezdeti lelkesedést követően inkább bomlásról lehet beszélni, ami összefüggött az- zal, hogy a kormány folytatta a nyilasokkal szembeni fellépést. 1940 őszén, a második bécsi döntést követően (szeptember 27-én) azonban létrejött a Szálasi Ferenc vezette nyilas egység- párt. Az egység azonban – több okból is – csak egy évig tar- tott. Ennek egyik előidézője volt, hogy Imrédy Béla kilépett a kormánypártból és létrehozta a Magyar Megújulás Pártját, ami tapasztalati és kapcsolati tőkéje miatt komoly konkurencia volt a nyilas egységpártnak. A németek, és ez volt a döntő, a ta- pasztaltabb Imrédy vezette formációt támogatták. Ez szívóerőt jelentett a szélsőjobboldalon is: Pálffy Fidél ezért lépett ki hívei- vel együtt az egységpártból. Az így létrejövő Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség „komoly politikai tapasztalat- tal rendelkező, dinamikus politikai erőnek tűnt, míg a Szálasi- féle párt botránnyokkal és személyeskedésekkel teli, széteső alakulatnak”. (234.) Ez a tendencia később továbbfolytatódott, amit az is jelzett, hogy a német megszállást követően Szálasi pártja nem került be a kormányba.

Az 1944-es események szakszerű ismertetése előtt a szerző kitért a nemzetiszocialisták szellemi hátszágának bemutatá- sára is. A hozzájuk köthető kiadókat, szerkesztőket és újság- írókat három csoportba sorolta: a) politikus lapvezérek (szinte mindegyik pártvezér), b) laptulajdonos kiadó-szerkesztők (akik a nemzetiszocialista pártok, mozgalmak céljaira ajánlották fel lapjukat), c) és a szerkesztő-újságírók. A szerző munkájának ez a fejezete a Horthy-kori sajtóélet egyik fontos szegmensének megismerését segíti. Ezt egészíti ki Matolcsy Mátyás életútjának bemutatása, amit az 1942-ben induló *Új Európa* című havi folyó- irat 32 számának alapos elemzése követ. A szerző ezt tekinti a legszínvonalasabbnak az elemzett 200 sajtótermék közül. A fo- lyóiratot Matolcsy szerkesztette. A közölt cikkek elsősorban tár- sadalmi, gazdasági és külpolitikai kérdésekről szólnak. Az elem- zés foglalkozik a folyóiratban publikáló szerzőkkel, akik a téma szakértőjének számítottak, ahogyan a közölt cikkek témáival és

tartalmával is. A megjelent cikkek lényegében a szerzők által kívánatosnak tartott új világrendhez kapcsolódó írások voltak, amelyek az Új Európa bizonyos aspektusait, elméleti kérdéseket vagy a mindennapi problémákat járták körül. A lap szerzői szerint a világháború a régi és az új világrend közötti küzdelmet jelentette, a cikkek végeredményben ebben a kontextusban értelmezendők. A nyilasok tehát nem jelentéktelen, olykor kifejezetten színvonalas intellektuális háttérrel is rendelkeztek, bár idővel ennek jelentős része átállt Imrédy oldalára.

Paksa Rudolf könyve a hungarista állam működésének és a nyilasok, hungaristák 1945 utáni sorsának bemutatásával zárul. A nyilas diktatúra időszakának kapcsán fontos, a korábbi szakirodalomból is ismert megállapítás, hogy a kormány „valós viszonyok iránti érzéketlensége s emellett a háborús fordulat lehetőségébe vetett hite” jelentősen növelte a háborús pusztítás mértékét. (298.) A valóságtól elrugaszkodás egyik jellegzetes példája a sok közül, bár erről a szerző nem ebben a könyvében, hanem a Szálasi-életrajzában ír,² hogy 1945. február 21-én Zalaegerszegen még úgy érezték, hogy át kell nevezniük a Horthy Miklós teret Szálasi Ferenc térre.

A kötet jegyzetapparátusa, a függelék részét alkotó kronológia, a nemzetiszocialista sajtó katalógusa és az e nézeteket valló pártok és szervezetek listája hasznosan egészíti ki a főszöveget, illetve elősegíti a további kutatásokat is. A közölt forrásszövegek szintén hasonló kiegészítő funkciót töltenek be, lehetővé téve az olvasók számára a magyar nemzetiszocialisták nyelvhasználatának megismerését is. Az illusztrációk (fényképek, plakátok, röplapok stb. reprodukciói) informatívak, a forrásszövegekhez hasonlóan közelebb hozzák a témát az érdeklődőkhöz. Paksa Rudolf kiegyensúlyozottságra törekvő könyvét mindazok haszonnal forgathatják, akik érdeklődnek a Horthy-korszak iránt és meg szeretnék érteni a korszak történetének ezt a fejezetét.

Turbucz Dávid

² PAKSA Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Jaffa – MTA BTK, Budapest, 2013. 243.